

ГРАМАТИКА. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ДИСКУРСОЛОГІЯ

УДК 811.161.2.'366.587

DOI: 10.31651/2226-4388-2021-31-6-17

ПОЛІСЕМІЧНЕ ДІЄСЛОВО ЯК ОБ'ЄКТ МОДЕЛЮВАННЯ АСПЕКТУАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ

*М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і
прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана*

Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: mkalko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6042-4436>

*В. В. Калько, доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства
і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана*

Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: mkalko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9394-1664>

У статті на матеріалі одного з багатозначних дієслів сучасної української літературної мови внаочнено можливість, доцільність та ефективність застосування об'єктивістського підходу до опису категорій аспектуальності і виду, що акцентує увагу на залежності оцінки внутрішньочасового характеру ситуації від онтологічної специфіки екстралінгвальних корелятивів дієслова, визначальної для способу їхньої мовної категоризації і неодмінно передбачає передовсім розмежування граматичного (категорії виду) та лексичного (аспектуальні класи) компонентів аспектуальності. Доведено, що такий підхід дає змогу, використовуючи відповідний дослідницький інструментарій, створити об'єктивну, удокладнену, а не спрощену, схематичну модель аспектуальної парадигми полісемічної дієслівної лексеми.

Установлено, що аспектуальну макропарадигму конституують: 1) аспектуально-лексична мікропарадигма, яку наповнюють аспектуально-лексичні класи: термінативний, активітивний, стативний, евентивний, релятивний; 2) аспектуально-граматична парадигма, що об'єднує аспектуально-граматичні класи: імперфективи – видові партнери, перфективи – видові партнери, imperfektiva tantum, perfektiva tantum, біаспективи; 3) аспектуально-прагматична парадигма, що інтегрує конкретно-видові функції, зокрема прогресивну, ітеративну, preasens historicum, конкретно-фактичну тощо; 4) аспектуально-дериватологічну мікропарадигму, яка консолідує акціональні підкласи (традиційні роди, або способи, дієслівної дії) як морфолого-словотвірні префіксальні, суфіксальні та конфіксальні деривати: атенуативи, делімітативи, дистрибутивні, дуративи, пердуративи, сатуративи, семульфактиви, кумулятивні, редуплікативи тощо.

***Ключові слова:** аспектуальна макропарадигма, аспектуально-лексична мікропарадигма, аспектуально-граматична мікропарадигма, аспектуально-прагматична мікропарадигма, аспектуально-словотвірна мікропарадигма, аспектуальний клас, акціональний підклас, аспектуальне партнерство.*

Актуальність. Загальновідомо, що категорія виду серед основних граматичних категорій дієслова є чи не найскладнішою та найдискусійнішою. Її називають «легендарною», «фатальною», «ареною боротьби лексики й граматики», порівнюють зі «складним клубком питань», «густим лісом проблем» [1, с. 3]. Як було неодноразово підкреслено в багатьох аспектологічних працях, складність дослідження категорії виду (і ширше – категорії аспекту, чи аспектуальності) полягає в багаторівневому характері її змісту. Тому не дивно, що в останні десятиліття центральне місце у вивченні цієї категорії

посідають питання, пов'язані саме з семантичним змістом самої категорії, а також зі значеннями, що виникають унаслідок взаємодії видових форм і того чи того типу контексту. Однією з основних причин постійного дослідницького невдоволення відсутністю адекватного наукового опису категорії виду є, на нашу думку, суб'єктивне намагання втиснути його в жорсткі й стерильні морфологічні рамки, абстрагуючись від усього об'єктивного багаторівневого семантичного обширу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чільним із дослідницьких орієнтирів у галузі дослідження аспектуальності як універсальної категорії та слов'янського виду як ідіотнічної категорії є проблематика конференцій, які проводить Комісія з аспектології Міжнародного комітету славістів. Зокрема, четверта конференція «Семантичний спектр слов'янського виду», що проходила в Гетеборзькому університеті (Швеція) з 10 до 14 червня 2013 року, мала на меті продовження обговорення аспектуальної семантики в ракурсі всього «семантичного спектру виду» (терміносполука Ю. Маслова). Як найбільш актуальну проблему для наукової полеміки авторка передмови до конференційних тез проф. Н. Зорихіна-Нільсон задекларувала співвідношення системи й середовища у сфері видових значень, що передбачає дослідження взаємодії категорійного значення виду й контексту для виявлення: 1) аспектуальної специфіки семантичних класів дієслів; 2) особливостей взаємодії виду й лексичного значення окремих дієслів; 3) взаємозалежності родів дієслівної дії з лексико-граматичними розрядами граничних vs неграничних дієслів [2, с. 13].

Рівень сучасних загальнотеоретичних та аспектологічних досліджень уможливорює комплексно-інтеграційний аналіз аспектуальності й виду. Урахування україністичної традиції вивчення виду першої половини ХХ ст., аспектологічних здобутків української формально-граматичної думки середини ХХ ст., загальнотеоретичного й аспектологічного доробку української функційно-категорійної граматики, загальнонаукової теорії взаємодії системи й середовища та її лінгвістичної інтерпретації, теорії функційно-семантичних полів (О. Бондарка та його послідовників) загалом та поля аспектуальності зосібна, концепції аспектуальних класів Ю. Маслова, лінгвофілософської теорії дієслівних класів З. Вендлера, двокомпонентної теорії виду вможливорює створення аспектологічної концепції, основними складниками якої є, з одного боку, багатокомпонентна модель аспекту (виду), наріжні камені якої – аспектуальні класи як регулятори видової поведінки дієслова, а з іншого – інструмент дослідження цих класів і того впливу, який вони мають на вид, – комплексна аспектологічна діагностика [3, с. 113–168].

Роботи Ю. Маслова [4] та З. Вендлера [5; 6] заклали підмурівок об'єктивістського підходу (термін Дж. Лайонза [7, с. 338]) до досліджень аспекту, зокрема, втіленого у двокомпонентну теорію виду – аспектологічну концепцію, зачинателем якої вважають американську лінгвістку К. Сміт, працям якої притаманний системний підхід до дослідження виду зосібна й аспектуальності загалом, що передбачає дихотомію: з одного боку, віртуальну універсально-граматичну схему аспектуальності, ізоморфну для всіх мов світу, а з іншого – ідіотнічні конкретно-мовні варіанти її реалізації. Двома універсальними компонентами всіх аспектуальних систем, на думку дослідниці, є ракурс і ситуаційний тип, між якими наявні певні співвідношення на різних мовних рівнях, передовсім морфемно-морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, дериватологічному. Ракурсами є перфектив, або доконаний вид, та імперфектив, або недоконаний вид. Вони відображають, мов об'єktiv фотоапарата, ситуацію загалом або лише один із її можливих фрагментів. Дія, процес, стан, подія становлять ситуаційні типи, що специфікують внутрішньочасовий характер відображуваних дієсловом ситуацій. Ракурси – це не що інше як аспектуальні грами, а ситуаційні типи – аспектуально

вагомі лексичні класи дієслів [8, с. 404–406]. Застосування цієї теорії, представленої, зокрема, в роботах В. Броя, М. Гіро-Вебер, А. Залізняка, Б. Комрі, Ф. Леманна, Х. Р. Меліга, О. Падучевої, А. Пазельської, Г. Руддена, С. Татевосова та ін., уможливило підхід до вивчення аспектуальної системи українського дієслова як двоєдиного феномену: з одного боку, граматичної, а з іншого – лексичної аспектуальності. Двокомпонентна теорія виду, по суті, і є реалізацією об'єктивістського підходу до опису аспектуальності й виду, який, на противагу суб'єктивістському, акцентує увагу не так на погляді мовця на внутрішньочасову структуру процесуальної ознаки, на його аспектуальній оцінці ситуації, як на залежності цього погляду, цієї оцінки від онтологічної специфіки процесу, на глибокій закоріненості категорії виду у відображеній у лексичному значенні дієслів онтології позамовних явищ (дій, процесів, станів, відношень, властивостей, подій тощо).

Провідним дослідницьким імперативом об'єктивістського підходу є потреба аспектологічного аналізу всього спектра словозначень відповідного дієслова, оскільки аспектуальність та вид зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її семантему (лексико-семантичний та контекстуальний варіанти). Неврахування цього чинника, на нашу думку, є чи не основною причиною гострої полеміки навколо багатьох аспектологічних проблем, породжених намаганням утиснути вид у певні жорсткі категорійні рамки без урахування впливу на видову поведінку дієслова різнорівневих чинників. Як зауважує В. Плунгян, «конфлікт між «індивідуалізмом» лексики і «всеосяжністю» граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, імовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти» [9, с. 30].

Безперечно, проблема тісного зв'язку системи (категорії виду) із середовищем (передовсім – лексичною семантикою та синтаксичним контекстом) не могла залишитися поза увагою в лінгвоукраїністиці, її відображено, зокрема, у працях В. Русанівського, А. Грищенка, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, О. Бондаря, С. Соколової, В. Барчука та ін. Однак як об'єктивістський підхід загалом, так і проблему взаємодії категорії виду із внутрішнім та зовнішнім контекстами, окреслено лише в загальних рисах, що переконує в перспективній потребі глибшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії системи й середовища в царині категорії виду українського дієслова.

У ракурсі виявлення аспектуальних парадигм як спектра значень, що належать до різних аспектуально релевантних лексичних класів дієслів, кожна полісемічна дієслівна лексема потребує скрупульозного аспектологічного «обстеження», застосування комплексної аспектологічної діагностики, яка вможливило б відтворення індивідуального аспектуального «портрета» багатозначного дієслова, до того ж, не абстрактно-віртуального, а актуально-реального, динамічного, що уявляє вплив лінгвального й екстралінгвального довкілля на його видову поведінку, зокрема кореляційний (відсутність чи наявність видових партнерів-корелятивів, а за наявності – тип видового партнерства: передовсім суто видового чи функційно-видового), акціональний (відсутність чи наявність, а відповідно – і спектр, акціональних дериватів – традиційних родів дієслівної дії) та функційний (спектр конкретно-видових функцій) потенціал.

Визначальними для видової поведінки дієслова складниками аспектуальної парадигми є аспектуальні класи [«характери дієслівної дії» (Ю. Крижанич, О. Ісаченко, О. Горбова), «аспекти дії» (А. Загнітко), «аспектуальні поля» (О. Бондар), «акціональні гешталти» (Ф. Леманн), «акціональні класи» (О. Горбова) «способи дієслівної дії» (Ю. Маслов, О. Бондарко, М. Шелякін, А. Грищенко, С. Соколова)? «роди дієслівної дії» (В. Русанівський, К. Городенська)], що постають у контексті нашого дослідження як аспектуально орієнтовані прихованограматичні, або лексико-граматичні, класи, які

впливають на граматичну царину виду, імпліцитно регулюючи аспектуальну поведінку (передовсім корелятивну здатність, акціональний та функційний потенціал) дієслів. На ґрунті українського дієслова вони утворюють п'ятикомпонентну систему:

1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують, з одного боку, дієслова-імперфективи зі значенням подієспрямованого процесу, а з іншого – дієслова-перфективи зі значенням здійснення цього процесу; 2) активітиви, або діяльники, що означають динамічний неподієспрямований процес; 3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка; 4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій (як перфективи, так і імперфективи), зокрема і несподіваних, непередбачуваних, небажаних для суб'єкта; 5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо [3, с. 72–86].

Аспектологічний аналіз дієслівної лексики сучасної української мови засвідчує, що термінативність, активітивність, евентивність, стативність і релятивність – аспектуальна характеристика не дієслова загалом, а кожної його семантики зосібна, яка залежить від конкретної реалізації валентного потенціалу предиката, чітко визначеного семантичного наповнення аргументів, передовсім суб'єкта, об'єкта, темпоратива, локатива і, зрештою, широкого контексту.

Мета статті з огляду на сказане вище – застосування об'єктивістського підходу до опису категорії аспектуальності назагал та категорії дієслівного виду зосібна, що акцентує увагу на залежності оцінки внутрішньочасового характеру ситуації від онтологічної специфіки екстралінгвальних корелятивів дієслова, визначальної для способу їхньої мовної категоризації, і неодмінно передбачає розмежування аспектуально-лексичного, аспектуально-граматичного, аспектуально-дериватологічного та аспектуально-прагматичного компонентів аспектуальності.

Результати дослідження та їх обговорення. Із погляду виявлення аспектуальної макропарадигми особливої уваги заслуговують безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою (*бити, в'язати, драти, колоти, крутити, ламати, палити, рвати, різати, рубати* тощо). Це засвідчує, зокрема, дослідження мотиваційної співвідносності та префіксальної дивергенції дієслова *різати* в роботі С. Соколової [10, с. 55–61]. Комплексна аспектологічна діагностика таких дієслів дає змогу виявити всі тонкощі аспектуальної «палітри» дієслівного полісеманта. Об'єктом нашого дослідження послугувала одна з таких лексем – *бити* як потенційно «поліпрефіксальний» [11, с. 75] корелятивний комплекс, до складу якого, з одного боку, належать безпрефіксні імперфективи з дифузною семантикою, що вможливує їхню корелятивну видову співвіднесеність із кількома префіксальними перфективами, які, зі свого боку, корелюють зі вторинними імперфективами.

Комплексний об'єктивістський підхід до дослідження виду й аспектуальності передбачає моделювання аспектуальної парадигми полісемічного дієслова. Уперше термін «аспектуальна парадигма» запропонувала С. Соколова, визначивши її як частину парадигми похідних дієслів, зокрема тих, що відрізняються від основного дієслова за аспектом і / чи способом дії (Aktionsart). Основну увагу дослідниці зацентровано на семантичній специфіці базового дієслова, яка вможливує поєднання з афіксами – носіями аспектної семантики і формування певного типу аспектної парадигми, зміни в якій викликає лексико-семантична варіація [12; 13]. У нашій розвідці представлено дещо ширшу інтерпретацію цього поняття – як макропарадигми, що інтегрує: 1) аспектуально-лексичну мікропарадигму, наповнювану аспектуально-лексичними класами:

термінативним, активітивним, стативним, евентивним, релятивним; 2) аспектуально-граматичну мікропарадигму, що об'єднує аспектуально-граматичні класи: імперфективи-партнери, перфективи-партнери, imperfektiva tantum, perfektiva tantum, біаспективи; 3) аспектуально-прагматичну мікропарадигму, що інтегрує конкретно-видові функції, зокрема прогресивну, ітеративну, preasens historicum, конкретно-фактичну тощо; 4) аспектуально-дериватологічну мікропарадигму, яка консолідує акціональні підкласи як морфолого-словотвірні префіксальні, суфіксальні, конфіксальні деривати: атенуативи, делімітативи, дистрибутиви, дуративи, пердуративи, сатуративи, земельфактиви, кумулятиви, редуплікативи тощо.

Визначальною для специфіки видової корелятивності, спектра функцій, набору акціональних підкласів є належність до того чи того лексичного аспектуального класу.

Зокрема, комплексна аспектологічна діагностика дієслова *бити* засвідчує, що воно являє собою феномен, який заризикуюмо, використавши термін норвезької лінгвістики Лори Янди [14, с. 609], назвати «видовим кластером» (англ. *kluster*, букв. – скупчення, пучок, жмуток, гроно) – полісемічною єдністю неоднорідних щодо видової поведінки ЛСВ, яку конституують:

1) ЛСВ-імперфективи, одні з яких мають, а інші не мають перфективних видових партнерів, що зумовлено їхньою полікатегорійністю як належністю до різних аспектуальних класів;

2) ЛСВ-імперфективи, що мають різнопрефіксних перфективних партнерів – членів традиційних видових пар, які, за нашою концепцією, є одним із різновидів видового партнерства;

3) ЛСВ, що належать до біімперфективних видових трійок, перфективи яких перебувають у відношенні суто видового партнерства з двома синонімічними імперфективами: з одного боку, безпрефіксним, від якого вони утворені, а з іншого – з суфіксальним дериватом, утвореним від них унаслідок вторинної імперфективації.

Більшість ЛСВ дієслова *бити* відображають агентивні подієспрямовані процеси, тобто вони є термінативними. З огляду на те, що події, досягнуті внаслідок їхнього здійснення, позначають перфективи з п'ятьма різними (*по-, за-, про-, роз-, у-*) префіксами, доцільно передовсім розмежувати два типи видового партнерства.

Перший тип – це моноперфективне партнерство: один перфектив vs один імперфектив. Він представлений чотирма ЛСВ дієслів *бити*, недок. vs *побити*, док.:

1) «ударами завдавати vs завдати болю та ушкоджень кому-небудь»: *Товпи католиків, під'юджені ксьондзами, вривалися до храму під час служби і били й убивали людей; коли в Луцьку в 1634 році католики рунули на православний монастир, побили й покалічили ченців, учителів, учеників, пограбували касу і все церковне добро понищили, порозганяли убогих і калік* (Гнат Хоткевич);

2) «завдавати vs завдати поразки кому-небудь, перемагати ворога в бою, на війні»: *Безжално били ворогів, змушуючи їх до безславної втечі, не залишаючи їм надії на порятунок* (Марія Морозенко) vs *Козаки не витримали, кинулися вслід за ним і побили ворогів* (Юрій Мушкетик);

3) «розбивати vs розбити, розколювати vs розколоти на шматки»: *Шибки б'є [бешкетник], двері ламає* (Юрій Яновський); vs – *Одчини, бо вікна поб'ю!* – *репетував Кайдаш і лупив у двері ногою* (Іван Нечуй-Левицький);

4) «виводити vs вивести з гри, забирати фігуру або карту противника»: *Захищаючись, чорні пішаком б'ють слона vs Захищаючись, чорні пішаком побили слона.*

До цього типу зараховуємо і співвідносні за видом ЛСВ дієслів *бити* vs *побити* «ударами або дзвоном позначати vs позначити час (про годинник тощо)»: *Годинник б'є*

північ, а незграбний камердинер розсипає на сходах свої шматки шинки й солонини (Алла Татаренко) vs *Годинник пробив дев'яту. Роботу майже закінчено* (Юрій Яновський).

Другий тип – це біімперфективне видове партнерство (традиційні видові трійки):

1) *бити* vs *забити* vs *забивати*: *бити*, недок.: «полюючи, забивати дичину; убивати на м'ясо (на бойні, під час полювання тощо – тварин)»: *Більше всього промишляв [Денис] полюванням. Літом бив качок, зимою зайців* (Григорій Тютюнник) vs *забити*, док.: – *Ех, шкода! – зітхнув Рудик. – Якби можна, забив би я оце парочку диких гусей та засмажив на маслі* (Михайло Коцюбинський) vs *забивати*, недок.: *Марко зауважив, що перш ніж забивати поросля, треба розшукати сіль* (Григорій Тютюнник);

2) *бити* vs *пробити* vs *пробивати*: *бити*, недок.: «ударяючи по чому-небудь, робити отвір, заглибину тощо»: *На Дону хтось б'є ломом лід, мабуть, вирубує ополонку для худоби* (Григорій Тютюнник) vs *пробити*, док.: *Лід пружно вгинався під натиском весла, потім різко й лунко тріскався, наче скляна шибка ... нахилився вперед і пробив держаком кригу* (Ернст Гемінгвей, пер. Кіра Сухенко) vs *пробивати*, недок.: *Його відерце перше пробива лід у криниці, що уночі замерза* (Марко Вовчок);

3) *бити* vs *розбити* vs *розбивати*: *бити*, недок.: «розколювати на шматки»: *Сухо кайло б'є блискучий антрацит...* (Володимир Сосюра) vs *розбити*, док.: *Тернів ярмо й сваюлю ... І гнівно враз розбив граніт* (Олександр Олесь) vs *розбивати*, недок.: *А то разом з усіма холопами розбивав вапняк для печей і троцив грудки перепаленої глини-цем'янки* (Юрій Логвин);

4) *бити* vs *убити* vs *убивати*: *бити*, недок.: «позбавляти життя (ударом чого-небудь, вогнепальною або холодною зброєю тощо)»: *З лука бив на льоту птаха, а списом пронизував тарпана чи сайгака наскрізь* (Володимир Малик) vs *убити*, док.: *...я вбив зайця одною дробиною* (Григорій Тютюнник) vs *убивати*, недок.: *Зробити це доведеться для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його* (Олександр Довженко).

Ілюстрація видового партнерства *бити* vs *побити* (з першим значенням) репрезентує один з ефективних прийомів комплексної аспектологічної діагностики – методика нативно-корелятивних дискурсів – вилучених із текстів речень або мінімальних фрагментів, які нативно («за природою») відображають ситуації, яким притаманний цілісний внутрішньочасовий контур, що досягнуто завдяки поєднанню в тому самому контексті обох видових партнерів: імперфектива й перфектива.

Незаперечним каноном суто видового партнерства (традиційної «чисто видової парності») – однієї з найбільш характерних рис термінативного аспектуального класу є «критерій Маслова» [4, с. 307] як тест на можливість транспозиції перфективної конструкції минулого часу в імперфективну конструкцію теперішнього історичного за умови незмінності лексичної семантики. Основним діагностичним контекстом тут слугує теперішній історичний час (*praesens historicum*) – наратив, що передбачає «занурення» оповідача в минуле, своєрідне «оживлення» колишніх подій, інтерпретацію їх як актуальних, таких, що ніби відбуваються перед очима спостерігача. Це може бути досягнуто шляхом заміни форми минулого часу на форму теперішнього, а отже, і дієслів доконаного на дієслова недоконаного виду, пор.: *Мужній і відданий козацький ватажок Гамалія розбив кайдани й випустив братів із неволі* (Із часопису) і *Мужній і відданий козацький ватажок Гамалія б'є [розбиває] кайдани й випускає братів із неволі* (трансформація у *praesens historicum*). Крім теперішнього історичного, визнаним у сучасній аспектології діагностичним контекстом для термінативів є ітеративний контекст, пор.: *Не раз мужній і відданий козацький ватажок Гамалія бив [розбивав] кайдани й випускав братів із неволі*.

Аспектуальну синонімію безпрефіксного й суфіксального імперфективів видових трійок підтверджує їхня взаємозамінність у тексті: як заміна префіксального імперфектива на безпрефіксне дієслово недоконаного виду, так і зворотна трансформація, пор.:

1) *бити* – *розбивати*: **Бийте [розбивайте]**, рвіть кайдани, Доки дух не вмер! (Народна пісня);

2) *бити* – *убивати*: Троянці, як чорту, озлились. Рутульців **били [убивали]** наповал (Іван Котляревський);

3) *бити* – *забивати*: Іван **бив [забивав]** палі, **бив [забивав]** кілля, виносив на нього тверді кички трави і обкладав свою частку довкола (Василь Стефаник).

4) *пробивати* – *бити*: Тільки весною запахло – вже шпаківні подерся ставити, а взимку цілий день на річці лунки **пробивав [бив]**, щоб риба не позадихалась! (Олесь Гончар);

5) *розбивати* – *бити*: Так ось він той, що **розбиває [б'є]** шибки на багдадській залізниці? (Кость Котко).

У сенсі вдокладнення аспектуально-лексичної парадигми варто відзначити диференціацію термінативів на тотиви, що позначають одномоментне здійснення процесу, та пантиви, що відображають його поступову реалізацію. Це залежить як від внутрішнього контексту (аспектуально вагомого лексичного значення), так і від зовнішнього (наявності аспектуально значущих синтаксем, переважно адвербіальних), пор.: *бити*-тотив: *Але в ту саме мить він б'є мене ще раз у лице та з неймовірною силою накидається на мене* (Улас Самчук) і *бити*-пантив: *Тільки що за нон-фігуративи його перед тим довго били, і йому пора було визначатися* (Оксана Забужко). Специфікою тотивного ЛСВ дієслова *бити* є суплетивне видове партнерство з ЛСВ *ударити* «чинити удар, удари; бити», пор.: *Але в ту саме мить він ударив мене ще раз у лице та з неймовірною силою накинуся на мене*.

Наведений вище приклад із дієслівним ЛСВ-тотивом засвідчує визначальну рису аспектуально-прагматичної мікропарадигми термінативів – притаманність прогресивної функції, яка полягає у відображенні конкретної, актуальної дії, що підтверджує можливість відповіді на запитання: – Що він у цю мить робить?

Аспектуально-дериватологічна парадигма термінативного дієслова *бити* передбачає й акціональне партнерство. Іноді це лексикографічно не зафіксовані (а якщо зафіксовані значення, то відсутні ілюстрації) префіксальні семантими, тому деякі з них підтверджені авторськими ілюстраціями, що засвідчує їхню потенційну можливість. Це такі види акціонального партнерства:

1) термінативно-редуплікативне: *бити* vs *попобити*: *бити* «ударами завдавати болю та ушкоджень кому-небудь» vs *попобити* «бити багато разів кого-небудь»: *А мало його **попобили** і батько й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідунням?* (Михайло Коцюбинський);

2) термінативно-делімітативне: *бити* vs *побити*: *бити* «ударяючи по чому-небудь, ділити, дробити, роздавлювати його на частини, шматки» vs *побити* «бити упродовж якогось, зазвичай нетривалого часу»: *Андрій **бив** земляні брили, що були тверді, мов камінь. **Побивши** їх з пів години, сів перепочити;*

3) термінативно-пердуративне: *бити* vs *пробити*: *бити* «ударяючи по чому-небудь, ділити, дробити, роздавлювати його на частини, шматки» vs *побити* «бити впродовж якогось, зазвичай тривалого часу»: *Андрій **бив** земляні брили, що були тверді, мов камінь. **Пробивши** їх пів дня, він дуже стомився;*

4) термінативно-фінітвне: *бити* vs *відбити*: *бити* «певним способом виготовляти або обробляти що-небудь» vs *відбити*: «бити тривалий час, віддавши праці багато сил;

перестати бити з огляду на старечий вік»: – *Бабусю, допоможіть бити масло, бо в мене щось не дуже виходить. – Я вже, дитино, своє відбила;*

5) термінативно-сатуративне: *бити* vs *набитися*: *бити* «ударяючи по чому-небудь, ділити, дробити, роздавлювати його на частини, шматки» vs *набитися* «багато б'ючи, дуже стомитися»: *Андрій бив земляні брили, що були тверді, мов камінь. За цілий день він їх так набився, що увечері вже не чув рук;*

6) термінативно-пейоративне: *бити* vs *добитися*: *бити* «ударяючи по чому-небудь, ділити, дробити, роздавлювати його на частини, шматки» vs *добитися*: «багато б'ючи, доводити себе до неприємних наслідків»: *Андрій бив земляні брили, що були тверді, мов камінь. За цілий день добився до того, що увечері вже не чув рук;*

7) термінативно-кумулятивне: *бити* vs *набити*: *бити* «ударяючи по чому-небудь, ділити, дробити, роздавлювати його на частини, шматки» vs *набити* «розбити, роздрібнити велику кількість чого-небудь»: – *Андрію, я чула ти завтра збираєшся бити горіхи, чи не міг би ти й мені набити з відро;*

8) термінативно-дистрибутивне: *бити* vs *перебити*; *побити*; *вибити*: *бити* «позбавляти життя (ударом чого-небудь, вогнепальною або холодною зброєю тощо)»: *Байда бив ляхів, бив татар і турків* (Іван Нечуй-Левицький); vs *перебити*, *побити*, *вибити* «убити всіх або багатьох, одного за одним»: *Стріляти не було в кого – перебили всіх горобців* (Павло Загребельний); *Під час вінчання у церкві сталося страшне — налетіли татари, побити всіх, попалили все, а Настю й Стефана взяли в полон* (Осип Назарук); *Так за кілька ночей Алі й слов'янин вибили всіх пацюків на кораблі* (Юрій Логвин).

Унаслідок пропозиційного зсуву – опущення прямого додатка – перехідне дієслово *бити* набуває ознак псевдонеперехідного, або дієслова з нульовою перехідністю, що зумовлює його перекатегоризацію з термінативного значення в активітивне, а отже, й утрату суто видового партнерства, напр.: *А вітер б'є, а вітер хлеще, а вітер батюжить* (Улас Самчук).

До активітивів, які через відсутність видових партнерів зараховують до видових ізолятів (термін Лори Янди [15, с. 204]), тобто традиційних *imperfectiva tantum*, належать щонайменше шість ЛСВ дієслова *бити*:

1) *бити*, лише недок. «стукати, ударяти по чому-небудь, об щось»: *За кілька хвилин було чути, як вона била по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яно, витираючи його* (Леся Українка);

2) *бити*, лише недок. «ударами по чому-небудь створювати звуки»: *Гай примарний. Вечір. Літо. Спить у вербах вітрової. Десь далеко б'ють копита* (Володимир Сосюра);

3) *бити*, лише недок. «стріляти»: *Десь за лісом б'є зенітка* (Павло Тичина);

4) *бити*, лише недок. «із силою вириватися назовні (про рідину, повітря тощо); витікати сильним струменем»: *Брила, з якої било джерело, нагадувала висічене в камені скорботне жіноче обличчя* (Василь Шкляр);

5) *бити*, лише недок. «із особливою силою діяти на чуття людини, проникати, доноситися куди-небудь (про запах, світло тощо)»: *Вогонь бив мені в обличчя. Я не міг затулити очей* (Юрій Яновський);

6) *бити*, лише недок. «сіпатися, пульсувати»: *Спазма переціпнула голос. Коло ока б'ють живчики. Я зараз заплачу* (Михайло Коцюбинський).

Активітивам, як і термінативам, притаманне акціональне партнерство, але специфічним для більшості ЛСВ є активітивно-інхоативне: *бити* «ударами по чому-небудь створювати звуки» vs *забити* «почати бити»: *Неподалік хрипло загорланів, забив крилами півень* (Михайло Стельмах), пор. також: *бити* «із силою вириватися назовні (про

рідину, повітря тощо); витікати сильним струменем»: vs *забити* «почати бити»: *Але куля зла і гострозора перетнула хлопчикові біг. Кров забила чорними струмками й розплилась біля обличчя й рук* (Володимир Сосюра). Водночас особливим для активітивів є й акціональне неопозиційне партнерство з ітеративами-інтенсивами, пор.: *бити* «грати на деяких ударних музичних інструментах»: *За старим очеретом, за його ненімою стіною сизими кублами здіймався дим чи туман, у Забарах хтось бив у бубон...* (Микола Вінграновський) vs *вибивати* «інтенсивно бити»: *Один з юнаків, добре вибиваючи в бубон, час від часу підсвистував та вигукував* (Анатолій Шиян).

Водночас, як і термінативам, їм притаманна прогресивна (конкретно-процесна, чи актуально-тривала) функція: перебіг процесу відбувається перед очима спостерігача: *Коли він прибіг, захеканий, до свердловини, побачив, що з товстої труби могутнім чорним струмом б'є нафта* (Іван Цюпа).

Один ЛСВ полісеманта *бити* – «трясти, трусити (про сильне діяння хвороби тощо)», відображаючи актуальний стан, належить до стативів, що позбавляє його можливості мати суто видового партнера. Стативній семантемі не притаманна прогресивна функція, натомість властива актуально-статальна – конкретно-видове значення «вияв стану в сучасний для спостерігача часовий інтервал чи момент», пор.: *Змерзла я – так мене й б'є* (Ганна Барвінок).

До релятивів, що позбавлені видового й акціонального партнерства та прогресивного значення, належать два ЛСВ:

1) *бити*, лише недок.: «яскраво виражатися зовнішніми ознаками (про риси характеру, властивості тощо)»: *На її погляд, він був гарний: од його високого чола били чесність і шляхетність* (Михайло Коцюбинський);

2) *бити*, лише недок.: «розраховувати на кого-, що-небудь; мати на увазі щось»: *Розумний б'є на те, що справді в нього є, а дурень думкою, як кажуть, багатіє* (Леонід Глібов).

Специфіка релятивних семантем, виключаючи будь-яке партнерство, серед функцій передбачає здебільшого гномічну як конкретно-видове значення недоконаного виду в контексті теперішнього позачасового (атемпорального).

До аспектуального класу евентивів дієслово *бити* належить, функціуючи з лексикографічно не виокремленим значенням, що відображає непрогнозовану, несподівану, небажану подію («випадок», «пригоду» тощо). Означаючи цілеспрямовану фізичну дію, спрямовану з боку суб'єкта на порушення цілісності чи первісного стану чого-небудь, дієслово *бити* є термінативом, що передбачає наявність суто видових партнерів *побити* чи *розбити* та прогресивну функцію, актуалізовану в контексті актуальної тривалості (що він робить у цей момент часу?). Пейоративна ж подія, суть якої – нецілеспрямований, несподіваний, непрогнозований, непередбачуваний чи небажаний для суб'єкта наслідок його діяльності, вимагає евентивного формату, який передбачає видове партнерство з імперфективом, але заперечує його вживання в контексті актуальної тривалості, не виключаючи контексту ітеративності. Як і термінативи, евентиви належать до корелятивних за видом дієслів, але їхня корелятивність має інший характер: термінативне партнерство як у мовному, так і в когнітивному аспекті є гетерогенним: імперфективи означають подієспрямований процес, а перфективи – подію як неодмінне його завершення, повну реалізацію стосовно своєї внутрішньої межі. Евентивне ж партнерство в мовному плані – гетерогенне, а в когнітивному – гомогенне: як перфективи, так й імперфективи позначають подію, пор.: *бити* термінатив: *Він бив машину що було сили, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати* (Михайло Коцюбинський) vs *побити*: *Нас із мамою вигнали [тато] з хати, побили весь посуд, всі горшки* (Григорій

Тютюнник) і бити евентив: *Не раз я вже бив цю машину, але ось уже два десятки років вона мені служить* (Із часопису) vs *побити: Чумаченко ставав нещадним, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми – Шофер машину поб'є, та й то його судять. А це ж люди. Люди, розумієш?* (Олесь Гончар). Отже, термінативам властиве суто видове партнерство, а евентивам – функційно-видове.

Висновки та перспективи дослідження. Комплексна аспектологічна діагностика полісемічного дієслова *бити* та моделювання його аспектуальної макропарадигми засвідчує наявність у його аспектуально-лексичній мікропарадигмі ЛСВ, що належать до п'яти різних аспектуальних класів: термінативів, активітивів, евентивів, стативів і релятивів. Аспектуальний клас визначає відповідний тип мікропарадигм: 1) термінативам притаманні суто видове, функційно-видове й акціональне партнерство, прогресивна функція; 2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві акціональне партнерство та прогресивна функція; 3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, але їм притаманна актуально-статальна функція; 4) евентивам не притаманне суто видове партнерство, натомість властиве функційно-видове, вони позбавлені прогресивної функції, натомість наділені ітеративною; 5) семантика релятивів унеможливує будь-яке партнерство та прогресивну функцію, їм притаманна гномічна, потенційна та континуальна функції.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об'єктивістського підходу відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду. Застосування комплексної аспектологічної діагностики вможливує виявлення всього спектра аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки, а отже, об'єктивне моделювання аспектуальної парадигми.

Список використаної літератури

1. Карпунин С. А. Семантика русского глагольного вида : автореф. дис. ...доктора филол. наук : спец. 10.02.01 / Самарский государственный университет. Самара, 2008. 31 с.
2. Nilsson M. Foreword. *The Semantic Scope of Slavic Aspect. Fourth Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists University of Gothenburg, June 10 – 14. Gothenburg* : Göteborgs universitet, 2013. P. 13–15.
3. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія]. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2013. 487 с.
4. Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке. *Известия АН СССР. Отделение литературы и языка*. 1948. Т. VII. Вып. 4. С. 303–316.
5. Vendler Z. Verbs and times. *The Philosophical Review*. 1957. Vol. 66. P. 143–160.
6. Vendler Z. Verbs and times. *Linguistics in philosophy*. Ithca : Cornell University Press, 1967. P. 97–121.
7. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 400 с.
8. Смит К. С. Двухкомпонентная теория вида. *Типология вида: проблемы, поиски, решения*. Москва : Языки славянской культуры, 1998. С. 404–422.
9. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. ...доктора филол. наук : спец. 10.02.19 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 1998. 48 с.
10. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ : Наукова думка, 2003. 284 с.
11. Ясаи Л. О принципах выделения видовой пары в русском языке. *Вопросы языкознания*. 1974. № 4. С. 70–84.
12. Соколова С. О. Словотвірна та аспектуальна парадигма дієслова: проблема співвідношення. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність*. Київ : Наукова думка, 2009. С. 155–166.
13. Соколова С. О. Аспектуальна парадигма базового глагола как его классификационный признак. *Scando-Slavica*. 2016. Vol. 62. № 1. С. 79–99.
14. Janda L. A. Aspectual Clusters of Russian verbs. *Studies in Language*. 2007. № 31/3. P. 607–648.

15. Janda L. A., Lyashevskaya O. Aspectual pairs in the Russian National Corpus. *Scando-Slavica*. 2011. Vol. 57. № 2. P. 201–215.

References

1. Karpukhin, S. A. (2008). Semantika russkogo glagolnogo vida [Semantics of the Russian verb aspect]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Samara, 31 (in Russ.).
2. Nilsson, M. (2013). Foreword. In : *The Semantic Scope of Slavic Aspect. Fourth Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists University of Gothenburg, June 10 – 14*. Gothenburg: Göteborgs universitet, 13–15 (in Eng.).
3. Kalko, M. I. (2013). Aspektualnist: katehoryzatsiya, klasyfikatsiya i reprezentatsiya v suchasniy ukrayinskiy literaturniy movi: monohrafiia [Aspectuality: categorization, classification and representation in the modern Ukrainian literary language: monograph]. Cherkasy: Publisher Yu. Chabanenko, 487 (in Ukr.).
4. Maslov, Yu. S. (1948). Vid i leksicheskoye znachenije glagola v sovremennom russkom literaturnom yazyke [The type and lexical meaning of the verb in the modern Russian literary language]. In: *Izvestiya AN SSSR. Otdeleniye literatury i yazyka [Proceedings of the USSR Academy of Sciences. Department of Literature and Language]*. VII, 4, 303–316 (in Russ.).
5. Vendler, Z. (1957). Verbs and times. In : *The Philosophical Review*. 66, 143–160 (in Eng.).
6. Vendler, Z. (1967). Verbs and times. In : *Linguistics in philosophy*. Ithca: Cornell University Press, 97–121 (in Eng.).
7. Lyons, J. (2003). Lingvisticheskaya semantika: Vvedeniye [Linguistic Semantics: An Introduction]. Moscow : Languages of Slavic Culture, 400 (in Russ.).
8. Smith, C. S. (1998). Dvukhkomponentnaya teoriya vida [Two-component theory of the species]. In: *Tipologiya vida: problemy, poiski, resheniya [Typology of the species: problems, searches, solutions]*. Moscow: Languages of Slavic Culture, 404–422 (in Russ.).
9. Plungyan, V. A. (1998). Grammaticheskiye kategorii, ikh analogi i zamestiteli [Grammar categories, their analogues and substitutes]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moscow, 48 (in Russ.).
10. Sokolova, S. O. (2003). Prefiksálny slovtvir diyestiv u suchasniy ukrayinskiy movi [Prefix word formation of verbs in the modern Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, 284 (in Ukr.).
11. Yasai, L. (1974). O printsipakh vydeleniya vidovoy pary v russkom yazyke [On the principles of identifying a species pair in Russian]. In : *Voprosy yazykoznaniya [Questions of linguistics]*. 4, 70–84 (in Russ.).
12. Sokolova, S. O. (2009). Slovtvirna ta aspektualna paradyhma diyestlova: problema spivvidnoshenny [Word-forming and aspectual paradigm of the verb: the problem of correlation]. In: *Movy ta kultury u noviy Yevropi: kontakty i samobutnist [Languages and Cultures in the New Europe: Contacts and Originality]*. Kyiv : Naukova dumka, 155–166 (in Ukr.).
13. Sokolova, S. O. (2016). Aspektualnaya paradigma bazovogo glagola kak yego klassifikatsionnyy priznak [Aspectual paradigm of the basic verb as its classification feature]. In : *Scando-Slavica*, 62, 1, 79–99 (in Russ.).
14. Janda, L. A. (2007). Aspectual Clusters of Russian verbs. In : *Studies in Language*, 31/3, 607–648 (in Eng.).
15. Janda, L. A., Lyashevskaya, O. (2011). Aspectual pairs in the Russian National Corpus. In : *Scando-Slavica*, 57, 2, 201–215 (in Eng.).

M. I. KALKO, V. V. KALKO. POLY-SEMANTIC VERB AS AN OBJECT OF MODELING THE ASPECTUAL PARADIGM

Summary. Introduction. Analyzing the Ukrainian language aspect studies reveals a spectrum of investigation perspectives. One of them is distinguished in the complex approach to the category of aspect as a dynamic and integrated multi facet phenomenon. It fully determines investigating the aspect grammar not solely but in lieu with other components of the aspect theory, mainly with aspect classes.

Purpose. Through all this, the article is aimed at applying the objectivist approach to describing the verbal aspect that enables, with the appropriate research instrumental means, to create a real and detailed, though not schematic, aspectual «picture» of a poly-semantic verbal lexeme.

Methods. Complex aspectual diagnostics as integrating methods that presume motivated application of logical, component, word-building, oppositional and distributive analyses, selection of native correlative discourse samples etc.

Results. The article, through a modern Ukrainian poly-semantic verb, clearly regards the perspective of employing the objective means for describing categories of aspect and aspectuality. The paper supports that the approach enables, through appropriate investigatory means (i. e. complex

aspectology survey), to create objective and detailed but no simplified, schematic model for the aspectual paradigm in poly-semantic verbal lexeme.

Originality. Aspectual macro paradigm is constituted by: 1) aspectual lexical micro paradigm consisting of aspectual lexical classes: terminative, activitive, stative, eventive, relative; 2) aspectual grammatical micro paradigm, with aspectual grammatical classes: imperfectives-partners, perfectives-partners, imperfektiva tantum, perfektiva tantum, biaspectives; 3) aspectual pragmatic micro paradigm integrating concrete aspect functions, among them progressive, iterative, preasens historicum, concrete factual, etc.; 4) aspectual derivatological micro paradigm consolidating actional subclasses (traditional genders, or moods), like morphologic word-building prefixal, suffixal, confixal derivatives: atenuatives, distributives, duratives, perduratives, saturatives, semelfactives, cumulatives, reduplicatives, etc.

Conclusions. Objective approach to investigating the verbal aspect perspectives, focused on the opposed grammar and lexical features, is certain to involve the necessity for the detailed research of the relations between the aspect category and the context. This is the appeals for further linguistic investigation of grammar and vocabulary interaction in the research for the Ukrainian verb aspect.

Key words: aspectual macro paradigm, aspectual lexical micro paradigm, aspectual grammatical micro paradigm, aspectual pragmatic micro paradigm, aspectual derivatological micro paradigm, aspectual class, actional subclass, aspectual partnership.

Надійшла до редакції 18.08.21

Прийнято до друку 20.10.21